

Araştırma Makalesi / Research Article

Türkistan Hanlıkları'nda İnayetname Türü (XVI-XIX. yy.) ve İnşa Metodu Üzerine*

Fatih Bakırcı**

Öz

Bu makalenin konusunu Türk diplomatiğinde tıpkı *soyurgical*, *tarhanlık* yarlıkları ve bitikler gibi resmî bir yazışma türü olan ve şimdiye kadar alanyazında etraflıca ele alınmayan *inayetnameler* oluşturmaktadır. Bu çalışmada özellikle XVI-XIX. yüzyıllar arasında Doğu Türklük alanında etkin bir şekilde kullanılan inayetnamelerle ilgili dilsel göstergeler ve tarihî belgeler ışığında inayetname türünün gelişimi, içeriği, veriliş sebepleri, kalıcılığı, muhatabı ve inşa metodu gibi hususların açıklığa kavuşturulması ve bunların Türk resmî yazışma geleneğiyle ilişkilendirilmesi amaçlanmıştır. Bugüne kadar Türkistan hanlıklarından Hive ve Yarkend hanlıklarına ait Arap harfli toplam altı inayetname belgesi Türkoloji çalışmalarına kazandırıldığı için eldeki bu tarihî bulgular etrafında karşılaştırmalı bağlamsal bir metotla bu iç yazışma türünün diplomatik özellikleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler

İnayetname, Diplomatik, İnşa, Türkistan hanlıkları, Yarkend Hanlığı, Hive Hanlığı, Kâşgar Hanlığı.

* Geliş Tarihi: 10 Ocak 2023 – Kabul Tarihi: 24 Ocak 2024

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Bakırcı, Fatih. "Türkistan Hanlıkları'nda İnayetname Türü (XVI-XIX. yy.) ve İnşa Metodu Üzerine." *bilig*, no. 109, 2024, ss. 45-66, <https://doi.org/10.12995/bilig.10903>.

** Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – İstanbul/Türkiye

ORCID: 0000-0003-0114-8085

fthbkrc@hotmail.com

On The Type of ‘*Īnāyatnāma* in Khanates of Turkestan and Its Method of Inshā*

Fatih Bakırcı**

Abstract

The subject of this article is the ‘*ināyatnāmas* (a deed of exemption), which are an official type of correspondence in Turkish diplomacy, such as *yarlıqs* and *bitiks of suyarghal, tarkhanlıq*, which have not been discussed in detail in the literature until now. In this study, it is aimed to clarify the issues such as the development, content, reasons for issuance, hereditary, addressee and method of *inshā* (in letter-writing) of the type of ‘*ināyatnāma* in the light of linguistic indicators and historical documents related to the ‘*ināyatnāmas*, which were used effectively in the field of Eastern Turkish, especially between the 14th and 19th centuries, and to associate them with the Turkish official correspondence tradition. Since a total of six Arabic letters of endowment documents belonging to the Khiva and Yarkand khanates, one of the Turkestan khanates, have been brought to Turcology studies, diplomatic features of this type of internal correspondence have been revealed with a comparative contextual method around these historical findings.

Keywords

‘*Īnāyatnāma*, Diplomatic, Inshā, Khanates of Turkestan, Khanate of Yarkand, Khanate of Khiva, Khanate of Kashgar.

* Date of Arrival: 10 January 2023 – Date of Acceptance: 24 January 2024

You can refer to this article as follows:

Bakırcı, Fatih. “Türkistan Hanlıkları’nda Īnayetname Türü (XVI-XIX. yy.) ve İnşa Metodu Üzerine.” *bilig*, no. 109, 2024, pp. 45-66, <https://doi.org/10.12995/bilig.10903>.

** Assoc. Prof. Dr., Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Sciences and Letters, Department of Turkish Language and Literature – İstanbul/Türkiye

ORCID: 0000-0003-0114-8085

fthbkrc@hotmail.com

Giriş

Orta Çağ Avrupası'ndan itibaren literatürde “belge ilmi” olarak önem kazanan Yunanca kökenli *diplomatik* (geniş bilgi için bk. Kütükoğlu, *Diplomatik* 64-66, Kütükoğlu, *Osmanlı Belgeleri* 3-5); Doğu dünyasında özellikle Arap, Fars ve Türk kaynaklarında belli usullere göre kaydedilen resmî ve hususî yazışmalar ile bunların tatbikini kapsayan *inşa* (geniş bilgi için bk. Gültekin 243-250) ilmiyle örtüşmektedir. Dolayısıyla Doğu'da ve Batı'da farklı kavramlarla adlandırılrsa da olgu açısından devletlerin ihtiyaçlarına göre şekillenen ve ait oldukları inanç sistemleriyle birlikte sosyokültürel çevreye bağlı olarak gelişme gösteren bir resmî yazışma geleneğinden söz etmek mümkündür.

Türk diplomatiği ve buna paralel tekâmül eden Türk yazışma protokolünün varlığından söz edilebilecek bilinen ilk pratikler, en erken VI. asırla tarihlendirilmektedir (Barutçu Özönder 482-83). Ancak bu diplomatiğin metot ve tatbikini takip hususunda daha verimli malzemenin bulunduğu dönem ise Köktürk Devleti'nin son zamanlarıdır. II. Türk Kağanlığı (682-745) olarak da bilinen bu dönem içinde yazılmış Köktürk harfli Türkçe yazıtlardan itibaren istikrarlı bir şekilde Türk yazı diline akseden bir Türk idari üslubundan söz etmek mümkündür. Bunun üzerine inşa olan Uygur dönemindeki idari ve hukuki yönü ağır basan sivil hayat belgelerinin dili, Türk idari ve sivil yazışma protokolünün ve üslubunun gelişip yaygınlaşmasında VIII-XIV. yüzyıllar arasında yaklaşık yedi asırlık bir birikim ve tecrübe kazanmasını sağlamıştır. Tüm bu yazışma pratiklerinin, özellikle Türk-Moğol devletlerinde yaygınlaşan idari, hukuki ve bürokratik içerikli diplomatik üzerinde etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu yazışma geleneğinin taşınıp icrasında özellikle Türk-Moğol devletlerinden Altın Orda (1242-1502) ve İlhanlı (1256-1335) saraylarında üst düzey bürokrat olarak görev yapan Uygur kökenli bahşılardan payının büyük olduğunu unutmamak gerekir. Zira tarihî Deşt-i Kıpçak bölgesinde Altın Orda, Kırım (1441-1475), Kazan (1437-1552); Türkistan'da Hive (1512-1920), Buhara (1599-1785), Hokand (1709-1876) hanlıklarında ve Doğu Türkistan'da Yarkend Hanlığı'nda en erken XIV. asırdan başlayarak takip edebildiğimiz ve sonrasında kesintisiz bir şekilde farklı coğrafyalarında devam eden Türk idari ve hukuki yazışma protokolü ile karşılaşmaktadır. Bu yazışma protokolünün oluşturduğu külliyatın önemli bir kısmı günümüzde çeşitli araştırmacılarca deşifre edilmiş, üzerinde tarihî ve filolojik çalışmalar yapılmıştır.

Türk histografyasının ilk örnekleri arasında bulunan Köktürk ve Uygur dönemi yazıtları bir metin bütünlüğü ve bu bütünün parçaları/bölümü çerçevesinde dikkate alındığında, özellikle yazıtların giriş ve sonuç bölümlerinde şekil ve içerik bakımından karşılaşılan idari yazışma usulleri; ardından gelen Doğu Türkistan bölgesinde özellikle Koço Uygurlarından (840-1250) kalan sivil hayat belgelerinin içerik ve üslup açısından yapılan tasnifindeki “idari, askerî, diplomatik ve dinî metinler”in (Yamada XIII-XIV) oluşturduğu resmî belgelerde görülen idari-hukuki ve diplomatik kaideler; dönemsel ve bölgesel ihtiyaçlara ve temasta bulunulan farklı kültürel muhitlere ve tesirlere göre müstakil olarak değişmeler ve gelişmelerle ilerlemiş, zamanla kendi içinde, yazılma sebeplerine göre *yarlık*, *bitik*, *inyetname* gibi türlere ayrılmıştır. Hatta bu türler de Orta Asya'da ve Osmanlı'da farklı terimlerle karşılanan bir Türk diplomatisine dönüşmüştür.

İnşa Geleneği İçinde İnyetnamenin Gelişimi

Arapça “yapma, yapılma, vücuda getirme, meydana getirme; kaleme alma; gr. dilek kipleri; nesir yazı; mektup yazma; ed. güzel nesir yazma veya güzel yazılmış nesir” (Devellioğlu 441) anlamlarına gelen *inşa* sözcüğünün tarihsel dönemler içinde dilbilimden edebiyata farklı alanlardaki kullanımıyla bir anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir. Özellikle konumuzu da ilgilendiren yazışma protokolüyle ilgili inşanın terim anlamı hususunda etkili, güzel, açık ve anlaşılır olma nitelikleri, hitap ettiği makama uygun ibarelerin kullanımı ve bu esaslara uyulması doğrultusunda şiire yaklaşan bir nesir hususiyeti göstermesi ön plana çıkmaktadır (bk. Nüzhet 71).

Kaynaklarda temel anlamının dışında diplomatik ve edebî terminoloji açısından farklı anlamlar kazanarak bir gelişim seyreden *inşa* alanında (Gültekin 243-244) içerik ve yazışma üslubuna göre dallanmalar meydana gelmiştir. Konumuz dışında kalan edebî inşayı bir kenara bırakacak olursak diplomatik açıdan inşanın temelde muhatabına göre “iç ve dış yazışmalar” (Asqarova 30-31) veya üslubuna göre “resmî ve hususî mektuplar” (Gültekin 254) şeklinde sınıflandırılabilir.

Devletin bünyesindeki askerî, dinî, idari ve ilmî bakımdan hizmeti bulunan kişilere bazen de sıradan vatandaşlara özellikle toprak rejimine dayalı verilen birtakım imtiyazları ihtiva eden *yarlık*, *hük-m-i hümayun*, *hatt-ı hümayun*, *berat*, *menşur*, *mülkname*, *takrir*, *telhis*, *buyruldu*, *tarhaniyetname*, *inyetname*,

emr-i âlî gibi türler iç yazışmaları; devletler arası veya Türk hanlıklarının kendi aralarındaki bilgilendirmeye dayalı *bitik*, *name-i hümayun*, *ahdname* adı verilen mektuplaşmalar ise dış yazışmaları oluşturur (bk. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgeleri* 124-368, Gültekin 282-314, Asqarova 30-35).

Türk diplomatiğinde bir iç yazışma türü olan *inayetname* Arapça-Farsça birleşik bir kelime olup, Doğu ve Batı Türk yazı dillerinin varlık gösterdiği sahalarda diplomatik ve edebiyat alanlarında farklı terminolojiler bağlamında kullanılmıştır. “Assistance, aid, favour; a gift, present, bounty” [yardım, destek; iyilik, iltimas; hediye, lütuf, ihsan, bağış] (Steingass 869b) anlamlarına gelen Arapça *inayet* sözcüğünden oluşturulan *inayetnamenin* sözlüklerdeki karşılıkları şunlardır: “A certifice or a grant in writing; a deed of exemption” [yazılı olan hibe; muafiyet belgesi] (Steingass 869b). Kelimenin anlamıyla ilgili bu veriler, *inayetnamenin* diplomatik bilimindeki terim anlamına işaret etmektedir.

Türk inşa alanında diplomatik yazışma terminolojisi bakımından özellikle Doğu Türklük alanında daha sık kullanılan *inayetname*, dönemin birincil kaynakları arasında kabul edilebilecek tarihî vesikalarda ve Ali Şîr Nevâî'nin (1441-1501), Hüseyin Baykara (1438-1506) ve başkalarına yazdığı mektuplardan oluşan *Münşeât* (1498) adlı eserinde tanıklanmaktadır. *Münşeât*'ta mektup kavram alanı içinde kalan inayetnamelerin, “kişisel, ihtiyari nitelikte, yüksek bir makama ya da saygı duyulan bir büyüğe, rütbece büyük olana sunulan” *arzadaşt* (Abik 42) adlı mektup çeşidiyle düzenli olarak birlikte kullanıldığı dikkat çekmektedir. Abik (35), döneminin siyasi ve sosyal tarihine ışık tutan *Münşeât*'taki mektup kavram alanını sekiz ana öbeğe ayırırken *inayetnameleri* “mektup, gönderilen yazı” anlamıyla sınıflandırdığı “birinci öbek”e dâhil eder. *Münşeât*'ta yirmi sekiz kez geçen (Türk 181) ve *arzadaşt* adlı inşa terimiyle aynı satırlarda yer alan *inayetnamenin* “yapılan bağışların/ihsanların mektup tarzında belgesi” düz anlamının dışında artık bir terim anlamı kazandığı anlaşılmaktadır:

Kulluk ‘arza-dâşt ol kim, *inâyetnâmedin* ser-efrâzlıg dest birdi. Ni lutf idi ki, mini nâme birle yâd ittiñ, ni nâme irdi ki, mahzun köñülni şâd ittiñ [*Kulluk dileğimiz şudur: Lütuf olarak gönderilen mektupta başımı göğe kaldıran şu beyit çıktı: “O, nasıl bir lütuf idi, beni mektupla yâd ettin! O, nasıl bir mektup idi, mahzun gönlümü şad ettin.”*] (Türk 23, 84).

Yukarıdaki satırlarda inayetnamenin bir mektup (*nâme*) türü olduğu *mini nâme birle yâd ittiñ* ifadesiyle açıklık kazanırken “yazılması” (*bitil-*) ve “gönderilmesi” (*yiber-*) de *Münşeât*'ta şu cümlelerden tespit edilebilmektedir: Kulluk ‘arza-dâşt ol kim, *‘inâyetnâmede bitilip irdi* [*Kulluk arz şudur: Bu bağış olan mektupta yazılmıştı*] (Türk 17, 79). Bir diğer örnek ise şöyledir: ‘Abdu’l-kerîmdin *yibergeñ ‘inâyetnâmeni be-cins mîrzânıñ ilgige birdük* [*Abdülkerim ile gönderilen fermanı Mirza'nın eline verdik*] (Türk 23, 83).

Özellikle *Münşeât*'ta geçen aşağıdaki satırların tanıklığında XV. yüzyılda inayetnamenin içeriği ve muhatabına sağladıkları hakkında kısmen bilgi sahibi olunmaktadır. Buna göre inayetnameyle birlikte muhataba çeşitli “nimetler” (*in’âmât*) de verildiği; bunlar arasında özellikle yiyecek, giyecek, binek gibi ihsanların sıralandığı görülmektedir:

‘Arza-dâşt ol kim, mîr seyyid ebû ishak kilip *‘inâyetnâme* bile sâyir in’âmâtını yitkürdi. Bende-nevâzlık nişânı bile başımını felekdin ötkerdiñiz ve ser-efrâzlık merkebi bile hâk-sâr tenimni tofragdın köterdiñiz ve ‘inâyet libâsı bile zâhir ‘ayblarımını mestûr ve bu ‘inâyetler sipâsı bile buzulgan bâtınım üyi ma’mûr boldı [*Arz şudur: Mir Seyyit Ebu İshak gelip lütüfkâr mektup ile diğer ihsanları ulaştırdı. Köleleri sevindiren armağanlarınızla başımı göğe yetirdiniz ve başları yüceltici binek ile yerde sürünen vücudumu topraktan kaldırdınız, bağış giysisi ile açıktaki ayıplarım örtüldü ve bu inayetlerin duasıyla bozulan batınımın evi onarıldı*] (Türk 21, 82).

Nevâî'nin *Münşeât*'ı dışında Doğu Türklüğünün önemli kaynak eserleri arasında yer alan *Bâburname*'de (1526-1528) doğrudan *inayetname* göstergesi geçmese de metnin bağlamından olgusal açıdan varlığını tespit etmek mümkündür. *Münşeât*'ta olduğu gibi bir “arzadaşt” üzerine “inayetâmiz ve müşfikâne bir ferman gönderilmesi” inayetnamelerin Bâbur Şah (1483-1530) döneminde de var olduğuna işaret etmektedir: Pânîbat nevâhiside ikende maña *‘arz-dâştları* keldi. Min hem *‘inâyet-âmiz müşfikâne fermânlar* yiberip tiledim [*Panibat kasabasındaiken bana mektupları geldi. Ben de inayetli ve şefkatli fermanlar gönderip diledim*]¹ (BN 301b/11-12, Akgül 560). *Bâburname*'de bir tür ferman olarak tanımlanan bu resmî yazı türü, *Münşeât*'ta geçen ve yine bir *kulluk arzadaşt* üzerine gönderilen “inayet nişanı” (*‘inâyet nişânı* kildi [*inayet fermanı geldi*]) 6b/16; Türk 21)

terimi ile de örtüşmektedir. Ayrıca Türk diplomatiğinin tarihî seyrinde *Münşeat*'tan itibaren tanıklanan inayetnamelerin *arz(a)daşt*la olan ilişkisi; Bâbur'un *arzdaşt*a karşılık gönderdiği “inayetâmiz ferman”la ve sonrasında ise *Târîh-i Hamidî*'de karşılaşılan *arizalar* ile devam etmiştir.

Dönem metinlerinde “arz(a)daşt” adı verilen “arzu, istek veya şikâyet” içerikli resmî mektuplara bir tür karşılık olarak yazılan ve kimi zaman çeşitli ihsanları da beraberinde getiren “buyruk, ferman” niteliğindeki bir diğer resmî yazışma türü olan inayetnamelerin, Türk diplomatiğindeki varlığını XIV. yüzyıla, Timurlu zamanına kadar, götürmek mümkündür. Zira 780/1378-79 tarihli Emir Timur Muhammed Bahadır Han'ın tarhanlık yarlığında geçen *inayetname-i yarlık* (TY-T 1/8; Asqarova 19) biçimindeki Farsça tamlama öbeği ve “ferman, buyruk” anlamındaki *yarlık* ile olan münasebeti kayda değer bir dilsel göstergedir. Bu dilsel gösterge inayetnamelerin, yarlıkların yazışma geleneği içinde yer aldığına ancak daha bölgesel bir hüviyet taşıdığına bir işaret olarak da değerlendirilebilir. Çünkü eldeki inayetname metinleri gerek şekil ve yazışma üslubu gerekse içerik ve verilmiş sebebi bakımından yarlıklarla örtüşen hususiyetler taşımaktadır. Yine Hive Hanlığı'na ait inayetnamelerin bazılarında belgenin muhataplarının sıralandığı *elkap* (inscriptio) bölümünde bu tarihî doküman için *yarlığ-ı hümâyûn-ı âlî körgeç* “yüce hümâyün yarlığı<nı> görünce” (Hin.2, Hin.4, Asqarova 270, 274) ifadeleri geçmektedir. Bu satırlardan anlaşıldığı kadarıyla inayetname belgeleri için aynı zamanda Türk diplomatiği içinde genel bir kavram olan *yarlık* teknik bir terim olarak kullanılabilir.

Türkistan hanlıkları döneminde de karşılaşılan *inayetnameler*, Hive Hanlığı'nda (1512-1920) bir idari yazışma türü olup, özellikle Orta Asya Türk tarih yazıcılığı geleneği içinde önemli bir yere sahip olan Münis Harezmî (1778-1829) ve Muhammed Rıza Âgehî (1809-1874) tarafından yazılan *Firdevsül-İkbal* adlı eserdeki göstergeyle tanıklanabilmektedir. İnyetname bu terim anlamıyla *Firdevsül-İkbal*'de bir kez geçmektedir: Nâdir Muhammed Kütval bile *inâyethâme* irsâl kıldı [*Nadir Muhammed Kütval ile inayetname gönderdi*] (Gerçek 384).

Türkistan Hanlıklarında (XVI-XIX. yy.) İnyetnameler

Orta Asya ve Doğu Türkistan coğrafyasında Türk-Moğol devlet geleneklerini sürdüren ve literatürde “Türkistan hanlıkları” veya “Yeni Çingisliiler” olarak

bilinen Hive (1512-1920), Buhara (1599-1785), Hokand (1709-1876) hanlıklarında ve Doğu Türkistan'da Yarkend Hanlığı'nda (1514-1762) ve son Türkistan hanlıklarından Kâşgar Hanlığı'nda (1863-1877) Türk idari ve hukuki yazışma protokolünün çeşitli örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Bunlar arasında içerik ve verilmiş sebeplerine göre soyurgal ve tarhanlık gibi yarlıklar ön plana çıkarken inayetnameler üzerinde pek durulmamıştır. Hâlbuki Türkistan hanlıklarındaki idari ve hukuki yazışma protokolü üzerine yapılan araştırmalarda Hive Hanlığı ve Yarkend Hanlığı'na ait "inayetname" adının geçtiği ve türün yazışma protokolünü deşifre eden tarihî belgelere rastlanmıştır. Buhara ve Hokand hanlıklarına ait inayetname türünde belgelere ise henüz rastlanmadığını veya ilim âlemine kazandırılmadığını vurgulamak gerekir (bk. Asqarova 29, 35). Ayrıca Kâşgar Hanlığı'na ait inayetnamelerin de varlığına dönemin bazı tarihî kaynakları işaret etmektedir.

Türkistan hanlıklarının resmî yazışmaları üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde şimdiye kadar tespit edilip filolojik metin deşifresi ortaya konan toplam altı inayetname belgesi bulunmaktadır. Bunlardan beşi Hive Hanlığı'na (Bregel 49-52; Asqarova 267-276) biri ise Yarkend Hanlığı'na (Bakırcı 123-128) aittir. Öncelikle bu altı tarihî belgeyi şekil, içerik ve üslup bakımından *inayetname* kategorisinde değerlendirmemizin en temel gerekçelerinden birisi tarihî belgelerin bizzat kendisidir. Zira bu dokümanların son satırlarında resmî yazışma geleneğine uygun bir şekilde belgenin türü teknik bir terim olarak hatime bölümüne yerleştirilmiştir: ...*'inâyet-nâme-i âlî bitildi* (Hin.2/13, Hin.4/19), ...*'inâyet-nâme-i âlî markûm boldı* (Hin.1/11, Hin.3/22, Hin.5/12) (Asqarova 268-276). ...*'inâyet-nâme pitildi* (YHin. 16. satır, Bakırcı 127). Dolayısıyla bu makalede işlenen ve Türk diplomatiğinde zamanla bir terim anlamı kazanan inayetnamelerle ilgili tespitlerin daha çok bu altı belge üzerinden geliştirildiğini belirtmek gerekir.

Hive Hanlığı'na Ait İnyetnameler

Günümüz Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan sınırları içinde kalan bir coğrafyada dört asır boyunca varlık gösteren Hive Hanlığı'ndan günümüze çeşitli diplomatik vesikalar kalmıştır. Bunlar arasında inayetname türünde olup günümüze ulaşan ve Asqarova (268-276) tarafından Türkoloji

çalışmalarına kazandırılan beş belgenin isim, tarih ve arşiv bilgileri aşağıda sıralanmıştır:

- *Muhammed Emin Han'ın Merv Askerî Seferine Yazdığı Mektubu* (1269/1853): Özbekistan Devlet Merkezi Arşivi Fond Nu: I-125, 2 vr.
- *Muhammed Emin Bahadır Han'ın Merv Askerî Seferine Yazdığı Mektubu* (1271/1855): Özbekistan Devlet Merkezi Arşivi Fond Nu: I-125, 1 vr.
- *Ebu'l-Gazi Muhammed Emin Bahadır Han'ın İneyetnamesi* (1270-71/1855): Özbekistan Devlet Merkezi Arşivi Fond Nu: I-125, 4 vr.
- *Ebu'l-Gazi Muhammed Emin Bahadır Han'ın İneyetnamesi* (1270-71/1855): Özbekistan Devlet Merkezi Arşivi Fond Nu: I-125, 3 vr.
- *Seyyid Muhammed Han'ın Hacı Muhammed Yüz Başı ve Şah Murad Yüz Başı İneyetnamesi* (1276/1860): Özbekistan Devlet Merkezi Arşivi Fond Nu: 42, 1 vr.

Yarkend Hanlığı'na Ait İneyetnameler

Çin Halk Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalan Doğu Türkistan coğrafyasında 1514-1696 yılları arasında hüküm süren Yarkend Hanlığı ve onun siyasi tarihi içinde değerlendirilen Hocalar Dönemi'ne (1696-1762) ait resmî yazışma ürünleri bugün dünyanın çeşitli arşivlerinde bulunmaktadır. Soyurgal ve tarhanlık yarlıkları ve inayetname gibi farklı türlerdeki tarihî belgeleri içeren bu dokümanların orijinal nüshaları günümüzde Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi ve Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir (geniş bilgi için bk. Bakırcı 21-22). Bu arşivler tarandığında Yarkend Hanlığı'na ait bir iç yazışma ürünü olan inayetname belgesine de rastlanmaktadır. Filolojik metin deşifresi yapılarak bilim dünyasına kazandırılan 1155/1742 tarihli bu inayetname belgesinin arşiv bilgisi aşağıda yer almaktadır:

- *Hacı Yakub'un İneyetnamesi* (1155/1742): Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Central Asian Documents: MS Türk 70 Document 6 (seq. 10), 1 vr.; Lund Üniversitesi Jarring Prov. 222 nu. 1 vr.

Kâşgar Hanlığı'na Ait İneyetnameler

Orta Asya'nın doğusunda, Doğu Türkistan bölgesinde, Yakub Bey (Yakub Han Bedevlet) tarafından kurulan ve son Türkistan hanlıklarından biri olan Kâşgar Hanlığı'nda (geniş bilgi için bk. Doğan) diğer Türkistan

hanlıklarında olduğu gibi resmî yazışma protokollerinin uygulandığı, bunlar arasında konumuz olan inanetnamelerden de dönemin çeşitli tarihî kaynakları aracılığıyla haberdar olunmaktadır. Kâşgar Hanlığı'na ait bu inanetnamelerle ilgili belgelerin arşivlik tespiti ve metin deşifresi henüz yapılmamıştır. Bugün için elimizde Kâşgar Hanlığı'na ait bir inanetname örneği bulunmasa bile dönemin önemli kaynak eserlerinden sayılan ve Osmanlı padişahlarından II. Abdülhamit'e (1842-1918) ithafen Musa Sayramî (1836-1917) tarafından yazılan *Târih-i Hamîdî* (1908) adlı eserde *inanetname* terimiyle beş kez karşılaşılmaktadır. Eser üzerine çalışan Polat (326) bu kelimeye “ferman, buyruk” anlamlarını vermiştir.

Hive, Yarkend ve Kâşgar Hanlıklarına Ait İnanetnamelerin Karşılaştırılması Aynı kültür coğrafyasında varlık gösteren Hive, Yarkend ve Kâşgar hanlıklarına ait inanetnameleri karşılaştırmalı olarak incelemek literatürde şimdiye kadar üzerinde çok fazla durulmayan Türk diplomatiğindeki bu iç yazışma türünün birtakım özelliklerini anlamak adına ufuk açıcı olacaktır. Bu karşılaştırmayla birlikte türün bazı yazışma hususlarında farklılıklar dikkat çekmektedir. Bu durum, belki de inanetnamelerin yazılış amacı, içeriği ve kapsamı bakımından hanlıklar ve dönemler arasında birtakım farklılıkların olduğuna işaret eder. Elbette bunda hanlığın ve dönemin siyasi ve idari statüsünün belirleyici olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir.

Karşılaştırmaya öncelikle filolojik metin neşirleri elimizde bulunan Hive ve Yarkend hanlıklarının inanetnameleri incelenerek başlanmıştır. Ardından Kâşgar Hanlığı'na ait inanetnamelere ilişkin tespit edebildiğimiz son derece sınırlı bilgi ve kayıtlar eşliğinde bazı diplomatik değerlendirmeler bu karşılaştırmaya dâhil edilmiştir.

Hive ve Yarkend hanlıklarının inanetnameleri incelendiğinde türün özelliklerine dair şunlar tespit edilmiştir:

a. Asqarova (268-276) tarafından metin neşirleri yapılan Hive Hanlığı'na ait bu beş inanetnamenin içerik ve verilmiş sebepleri şöyledir: 1. Muhammed Emin Han'ın Merv askerî seferine yazdığı iki ayrı inanetname, 2. Türkmen boylarının hana karşı gelmeleri üzerine verilen ceza için yazılan inanetname, 3. Herat şehrindeki savaş için yazılan inanetname, 4. Seyyid Muhammed Han'ın Hacı Muhammed Yüzbaşı ve Şah Murad Yüzbaşı'ya gönderdiği Molla Abdulkadir'in sarhoş edip alıkonulan hizmetçi çocuklarını geri

vermesi üzerine yazılan inayetname. Yarkend Hanlığı'na ait *Hace Yakub'un İnanetnamesi*'nin yazılış amacı görev tayininden ibarettir. Bu inayetnamede dinî bir mertebe olan “şeyhlik” Şeyh Hace'nin oğlu Mir Hace'ye verilmiştir:

El-hâl ol, dünyâ-yı fânîdin ⁽⁹⁾ ‘âlem-i bâkîğa intikâl kılğan takrîbidin oğlu Mîr Hâceni bilâ-ma‘rifet, fuzâlat ve kabiliyyet ez-rûy-ı vereset şeyh – ⁽¹⁰⁾ lıkğa ruhsat kılduk [*Şimdi o, fani dünyadan ebedi âleme intikal ettiği için oğlu Mir Hace'ye marifet, fazilet ve kabiliyet olmaksızın mirasçısı olması sebebiyle şeyhlik için ruhsat verdik*] (YHin., Bakırcı 127-128).

Bu inayetnamelerin içerikleri dikkatle ele alındığında bu türün sadece sefer ve savaş dönemlerinde değil, dönemin sosyal düzenine işaret eden bazı sivil meselelerin halli için de yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Özellikle Hive Hanlığı'na ait 1276/1860 tarihli *Seyyid Muhammed Han'ın Hace Muhammed Yüz Başı ve Şah Murad Yüz Başı İnanetnamesi*'nin içeriği bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır (belgenin metin neşri için bk. Asqarova 275-276).

b. Her iki hanlıkta da ilgili belgelerde inayetnameler genellikle üst makamdan alt makama doğru yazılır. Belgelerin özellikle *unvan*, *mühür* ve *muhteva* (bağlam) bölümlerinden bu hiyerarşik yazışma bilgileri tespit edilebilmektedir. Örneğin Hive Hanlığı'ndaki 1271/1855 tarihli inayetnamede Muhammed Emin Bahadır Han; Pehlevan Bik, İbrahim, Baba Bik ve Seyyid Muhammed Töre'ye bu resmî belgeyi göndermiştir: ⁽²⁾ *Abû'l-Muzaffêr ve'l-Mansûr Abû'l-Gâzî Muhammed Emin Bahâdur Han* sözümlerimiz; ... ⁽⁴⁾ *Pehlevân Bik ve İbrâhîm ve Baba Bik ve Seyyid Muhammed törelarga* ... ⁽⁵⁾ yarlığı-hümâyûn-ı ‘âlî körgeç (Hin.2, Asqarova 270). Yarkend Hanlığı *Hace Yakub'un İnanetnamesi*'nde ise yine aynı bölümlerden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu inayetname; Danyal Hoca'nın (öl. 1735) büyük oğlu Yakub Hoca (Cihan Hoca 1736-1755) tarafından Şeyh Hace'nin oğlu Mir Hace'ye gönderilmiştir: ⁽³⁾ *Hazret-i Hâcem Pâd-Şâh*, ⁽⁸⁾ *Şeyh Hâceni* ... ⁽⁹⁾ ‘âlem-i bâkîğa intikâl kılğan takrîbidin oğlu Mîr Hâceni ... ez-rûy-ı vereset şeyh – ⁽¹⁰⁾ lıkğa ruhsat kılduk (YHin., Bakırcı 127-128).

c. İnanetnameler, mühürlü emir hükmünde resmî yazılar olup bölgenin, hiyerarşik bir sıralamayla makam ve mevki sahibi bürokratlarına bildirilir.

Hive ve Yarkend hanlıklarına ait inayetnamelerin *elkap* (inscriptio) bölümlerinde bu durum açıkça görülmektedir:

(3) ihlâs ve i'tikâd bustânının şeceresinin 'Abdullâh Kuş Begi
(4) saltanat ve hükümet şeceresinin halâvet-bahş semere-si
[*İhlas ve itikat bahçesinin ağacının Abdullah kuşbegi, saltanat ve hükümet ağacının tatlılık veren meyvesi...*] (Hin.3, Asqarova 272).

Kâşgar memleketinin hâkimi ve ışık agası, big ve bigât, cemî' a'âlî-i rûz-gâr ve mevâlî-i nâm-dârları başlıg (5) çoğ kiçig hemme-leri; 'ale'l-husûs Artuç mevz'inin a'yân 'asarları ve şeyhler<i> başlık cemî' fukarâsığa [*Kâşgar memleketinin hâkim <bek>i ve eşikağası, bey ve beyler, bütün devrin büyükleri ve ünlü hâkimleri başta olmak üzere büyük küçük hepsi; özellikle Artuç'un ileri gelen aileleri ve şeyhler başta olmak üzere bütün fakirlerine...*] (YHin., Bakırcı 126, 128).

d. İnançnamelerin *nakil ve istek* (narratio et disposito) bölümlerinde rütbel/merite verilen kişinin dinlemesi gereken öğütler ve tavsiyeler, uyması gereken emir ve hükümler güçlü bir dille “şart koşularak” vurgulanır. Yarkend Hanlığı'na ait inayetnamede de bu hükümler ayrıntılı bir şekilde anlatılır:

Be-şart ol-ki müşârü'n-ileyh hem yañı çıkan mezheb ve bid'at işlerga 'amel kılmay; sipâhî, (11) alıkcı salıkcılarga tola ihtilât kılıp ol tâyifeni özige hâmi ve mürebbi bilmey; hemîşe dîn-i Muhammedî ve şerî'at-i Mustafavîga (12) 'amel kılıp emr ü nehy-ni be-câ kiltürüp özi salâh ve pârsâlık bilen tutup; hiç mahalda mezâr-ı pür-envârın hıdmat – (13) larıda izhâr-ı taksîr kılmay Hakk hıdmat<i>nı kemâ-hakka be-câ kiltürüp turgay [Şu şartla ki, adı geçen kimse de yeni çıkan mezheb ve bid'at işlere göre hareket etmeden; hep sipahi <ve> alıkcı salıkcılarla görüşüp bu grubu kendisine hamî ve mürebbi bilmeden; daima Muhammed Mustafâ'nın dini ve şeriatına uygun davranıp emir ve yasakları yerine getirip kendini iyi amelli ve dine bağlılık içinde tutup; hiçbir yerde nurlu mezarın hizmetinde kusur etmeksizin Hak hizmetini adalet üzre daima yerine getirmeli] (YHin., Bakırcı 127-128).

Hive Hanlığı'na ait elimizdeki inayetnamelerde ise nakil ve isteğin yerine getirilmesine ilişkin güçlü hüküm “devletin ikbali”, “devlet-i hudâ-dâd” veya “devlet ebed-müddet” gibi ifadelerin yer almasıyla vurgulanmıştır:

Yarlıg-ı ‘âli körgeç ol-kim *çün devlet ikbâli* bile merv vilâyetiga dâhil bolduk [*Yüce yarlıgı görünce devletin ikbali için Merv şehrine intikal ettik*] (Hin.4, Asqarova 274). ⁽⁵⁾ Yarlıg-ı hümâyûn-ı ‘âli körgeç ol-kim ... ve *devlet-i hüdâ-dâdnı* ⁽⁶⁾ imdâd ve hidâyetidin tamâm ... ⁽⁷⁾ tamâm-ı ‘asâkir-i nusret-me’âsirimiz bile merv vilâyetiga nüzul-ı iclâl buyurup [*Yüce yarlıgı görünce ... ve Allah vergisi devletin/saadetin yardım ve hidayetinden ... zafer sahibi bütün askerlerimiz ile Merv şehrine azametli nüzul buyurup*] (Hin.2, Asqarova 270).

e. İnyetnamelerde kişiye verilen rütbe/mertebe, vazife, imtiyaz veya muafiyetin en güçlü gerekçelerinden birisinin de irsî olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, kişide o kabiliyet veya liyakat olmasa bile bu mertebelerin verilebileceği üzerinde durulmuştur: *Hace Yakub'un İnyetnamesi'*nde Mir Hace'ye “şeyhlik” mertebesinin babası Şeyh Hace'den tevarüs ettiği ifade edilmektedir. Muhtemelen ondan da sonraki kuşaklara geçmiştir:

El-hâl ol, dünyâ-yı fânîdin ⁽⁹⁾ ‘âlem-i bâkîga intikâl kılğan takrîbidin oğlu Mîr Hâceni bilâ-ma'rifet, fuzâlat ve kabiliyyet ez-rûy-ı vereset şeyh – ⁽¹⁰⁾ lıkga ruhsat kılduk [*Şimdi o, fani dünyadan ebedi âleme intikal ettiği için oğlu Mir Hace'ye marifet, fazilet ve kabiliyet olmaksızın mirasçısı olması sebebiyle şeyhlik için ruhsat verdik*] (YHin., Bakırcı 127-128).

Sefer ve savaş dönemlerinde askerî amaçlı yazılan Hive Hanlığı inayetnamelerinde ise belgelerin bu irsîlik özelliğini gösteren herhangi bir ifadeyle karşılaşılmamaktadır.

Kâşgar Hanlığı'na ait inayetnamelerin Hive ve Yarkend hanlıklarına ait belgelerle karşılaştırılmasına gelince elimizde doğrudan bu hanlığa ait metinler bulunmadığı için değerlendirmelerimiz daha çok yukarıda adını zikrettiğimiz *Târih-i Hamîdî*'deki bilgi ve kayıtlardan ibaret olmuştur. Kâşgar Hanlığı'na ait inayetnamelerin içeriği, verilmiş sebebi ve muhatabı konusunda biraz daha ayrıntı elde etmek ve karşılaştırma yapabilmek için söz konusu eserde geçen ilgili satırları ele almak gerekecektir.

Bir zamânedâ Cenâb-ı 'Âlî be-Devlet bir mühim ve müdde'â için Niyâz Hâkim Beg'ke *'inâyetnâme* beripdur. Mazmunı bu kim, “Bu *'inâyetnâmeni* körmek hemâne bir at, kamçı birle mahfî kişilerga bildürmey, keçelep küni keçesi devlet-hâne-i 'âlîga yetip kelip fulân vaktta du'â kılıp yansunlar [*Bir zamanlar yüce devletli hazretlerine (Yakub Bey) mühim bir iddia üzerine Niyâz Hâkim Bey'e inayetname vermiştir. İçeriği şöyledir: “Bu inayetnameyi görüp hemen bir at, kamçı ile gizlice – kimseye bildirmeden – geceleyip gündüzün gecesi yüce devlethaneye ulaşıp falan vakitte dua edip dönsünler*] (Polat 175).

Cenâb-ı 'Âlî be-Devlet'ke vâki' kılıpdur. 'Ârızasını obdan körüp, Niyâz Hâkim Beg'ke *'inâyetnâme* beripdur ki, “Fulân mahrem sizdin şikâyet kılıp, 'ârıza bergen iken, men aslâ işenmedim. Mez-kûr mahremniñ cezasını bergey-siz” degen mazmunda *'inâyetnâme* kelmek hemâne mahremni yok kılıpdur [*Yüce devletli hazretlerine (Yakub Bey) gerçekleştirilmiştir. Şikâyetini uygun görüp, Niyâz Hâkim Bey'e inayetname vermiştir ki “Falan arkadaş sizden şikâyetçi olup, şikâyet dilekçesini vermiştir, ben asla inanmadım. Adı geçen arkadaşın cezasını vereceksiniz.” diye belirtilen içerikte inayetname gelince hemen arkadaşı yok etmiştir*] (Polat 178).

Târih-i Hamîdî'deki bu satırlar incelendiğinde XIX. yüzyılda Kâşgar ve çevresi için inayetnamelerin tıpkı Hive ve Yarkend hanlıklarında olduğu gibi devletin en üst makamından yazılıp muhatabına gönderildiği ve muhatabını harekete geçirdiği anlaşılmaktadır. İçerik ve veriliş sebebi bakımından ise bu hanlığın inayetnameleri, bir şikâyet veya ciddi bir iddia üzerine konuyla ilgili yapılması gerekenlerin açık ve kesin bir hüküm içinde belirtildiği resmî yazılar olarak nitelendirilebilir. Bu yönleriyle de diğer Türkistan hanlıklarındaki yazışma protokolleriyle örtüşmektedir. Dolayısıyla Musa Sayramî'nin Kâşgar Hanlığı'ndaki inayetnamelere ilişkin bu tarihsel kayıtları, bir yandan türün söz konusu hanlıktaki varlığı ve uygulanışı hakkında bizlere fikir verirken bir yandan da tüm pratikliğiyle Türk diplomatığının devamlılığını göstermektedir.

Türkistan Hanlıklarındaki İnyetnamelerin İnşa Metodu

Tarihsel olarak Orta Çağ Avrupası'ndan itibaren bir ilim olarak karşımıza çıkan diplomatika; belgenin dış şekli, içeriği, bölümleri, çeşitleri, kopyaları

ve kullanılan malzemesine (kâğıt, kalem, mürekkep vb.) kadar çok yönlü bir incelemeyi kapsamaktadır. Bu inceleme alanının bir parçası da belgelerin içeriği ve temel unsurlarından olan bölümleridir. İçeriğe bağlı bölümlerin toplamı ise belgenin inşasını oluşturmaktadır.

Resmî yazışma protokolüne dayalı her belgenin yazıldığı dönem içinde bir “metin” değeri bulunmaktadır. Buna göre de her metnin yazdırana/yazana, yazılma amacına, muhatab(lar)ına ilişkin belirlenen yazılma planından müteşekkil bir inşa düzeni ortaya çıkmaktadır. Bu metinsel düzen bir metot dâhilinde asırlar içinde benimsenip uygulanarak ölçünlü bir yapıya kavuşurken pratikte ise bir yazışma geleneğine dönüşmüştür. Doğuda ve Batıda tarihî seyir içinde belirli formüllerle gelişen bu inşa düzenine bağlı yazışma geleneği, elbette Türk ve Türk-Moğol devletlerinin iç ve dış yazışmalarında da kendisini gösterecektir. Bu resmî yazışma gelenekleri üzerine geçmişten günümüze çeşitli araştırmalar yapılmış ve belgelerin içerik ve bölümleriyle ilgili farklı tasnifler geliştirilmiştir. Bunların başında Macar araştırmacı L. Fekete'nin (bk. *Einführung in die osmanisch-türkische*) özellikle Osmanlı belgelerinin içeriği bakımından yaptığı “din” ve “din dışı” muhtevalı tasnifi gelmektedir ki pek çok araştırmacı tarafından bu tasnif benimsenmiştir.

Asırlara ve yazıldığı Türk coğrafyalarına göre çok fazla değişmeyen bu yazışma protokolünün tasnif ve Türk alanyazınında kullanılan terminolojinin yaygınlaşmasında ciddi olarak katkısı bulunan bir diğer çalışma ise J. Reyhman ve A. Zajaczkowski (1968) tarafından hazırlanan *The Handbook of The Ottoman-Turkish Diplomatics* adlı eserdir. Bunun yanında Osmanlı diplomatiği ve paleografyası çalışan M. Tayyip Gökbilgin ve Mübahat S. Kütükoğlu da alanyazına son derece önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu araştırmacıların tercih ettikleri terim ve kavramlara göre çeşitli çalışmalarda ele alınan yarlık ve bitiklerdeki (bk. Özyetgin; Asqarova) inşa metodunun inayetnamelerde de uygulandığı anlaşılmaktadır. Altın Orda, Kırım, Kazan hanlıklarına ve Türkistan hanlıklarına ait soyurgal ve tarhanlık yarlıklarında ve çeşitli bitiklerde karşılaşılan inşa metoduna ilişkin bu düzen ve isimlendirme hanlıklara ait inayetnamelerde de benzer biçimde görülmektedir.

Türk ve Türk-Moğol devletlerine ve hanlıklarına ait resmî yazışma protokolüne ve içeriğine dayalı belgelerin metin düzeni genel olarak şu üç

ana bölümden oluşmaktadır: 1. *Mukaddime* (Giriş Protokolü, Introductory protocol). 2. *Muhteva* (Bağlam, Context). 3. *Hatime* (Kapanış Protokolü, Final protocol or Eschatocol). Bu ana bölümlerin her biri de kendi içinde diplomatika araştırmalarında “rükün” adı verilen alt bölümlere ayrılmaktadır: Öncelikle belgenin üstten ortaya doğru hizalanan *B'ismihî sübhânehu, hüve* gibi Tanrı'nın adlarının anıldığı *davet (invocatio)* bölümü, ardından bir veya iki satır hükümdarın veya hanın isminin ve unvanlarının yer aldığı *unvan (intitulatio)* bölümü, mevkilerine göre hiyerarşik olarak sıralanan yüksek rütbeli idari görevliler ve dinî, ilmî kişilerin bulunduğu *elkap* bölümü, inayetname verilen kişi(ler) ve inayetlenenin verilmiş amaç ve şartlarının dile getirildiği *nakil / iblağ* bölümü, yerine getirilmesi gereken buyruk ve taleplerin sıralandığı *emir / hüküm* ve/veya *talep (dispositio)* bölümü, emir ve hükümlere uymayanların uyarıldığı *tekit / tehdit* ve/veya *lanet (sanctio et corroboratio)* bölümü, inayetlenenin yazıldığı *tarih (datatio)* ve *yer (locus)* bölümleri, son olarak belgenin sağ üst köşesinde veya ortasında daire veya badem şekilli içinde hanın adının ve kimi zaman Arapça ve Farsça ibarelerin istif edildiği *mühür (seal)* bölümünden oluşur.

Yukarıda sıralanan resmî yazışma protokolüne uygun inşa metodunun bölümleri, Türkçe, Farsça veya Moğolca yazılmış tarihî vesikaların büyük bir kısmında hemen hemen benzer diplomatik formüllerle karşımıza çıkmaktadır. Altın Orda, Kırım, Kazan, Akkoyunlu, Karakoyunlu, İlhanlı, Celayirli, Timurlu, Safevi, Selçuklu ve Osmanlı gibi sahalarda Türk diplomatığı üzerine yapılmış pek çok bilimsel çalışma bu durumu ortaya koymaktadır (bk. Özyetgin 81-93; Herrmann, “Zum persischen”, 321-331; Fekete, *Einführung in die persische* 72-73; Herrmann, “Ein Erlass”, 225-242; Fragner 287; Busse, “Persische Diplomatie”, 231-232; Reychman ve Zajaczkowski 140-149). Örneğin hemen tüm bu sahalarda yazılmış farklı dillerdeki diplomatik belgelerde bir giriş formülü olan “buyruk, emir” anlamındaki *söz (sözi, sözüümüz; Moğolca üge manu; Farsça fermân-ı hümayûn şod)* bir diplomatika terimi olarak kullanılmaktadır (Fekete, “Die Frage”, 15; Herrmann ve Doerfer, “Ein persisch mongolischer” 70; Busse, *Pejûbeşî der-teşkilât* 73; Busse, “Persische Diplomatie” 232). Konuyla ilgili alanyazında yapılan tüm bu araştırma ve incelemeler, bu resmî yazışma belgelerindeki gerek geçiş formüllerinin gerekse yer ve tarih gibi kapanış formüllerinin tıpkı belgelerin giriş bölümünde olduğu gibi bazı farklılıklarla birlikte benzer diplomatik yapılara sahip olduğunu bizlere göstermektedir.

Türk diplomatiğinde hukuki ve idari bir belge niteliği taşıyan inanetnamelerin, rükünleriyle beraber bir metin bütünlüğü içinde Türkistan hanlıklarında görülen inşa metodunu anlamak adına Yarkend Hanlığı'na ait *Hace Yakub'un İnanetnamesi* üzerinde bir uygulama yapılmıştır:²

[**Davet**] B'ismihi sübhânehu

[**Unvan**]⁽²⁾ Zübde-i Evlâd-ı Resûlu'l-İllâh

⁽³⁾ Hazret-i Hâcem Pâd-Şâh, emr-i şerîfleridin;

[**Elkap**]⁽⁴⁾ Kâşgar memleketiniñ hâkimi ve işik agası, big ve bigât, cemî' a'âlî-i rûz-gâr ve mevâlî-i nâm-dârları başlıg ⁽⁵⁾ çoñ kiçig hemmeleri; 'ale'l-husûs Artuç mevz' i-niñ a'yân-ı 'asarları ve şeyhler<i> başlık cemî' fukarâsıga ⁽⁶⁾ andag rûşen ve müberhen bolsun-kim Meşhed'deki mezâr-ı pür-envârga zerre-vâr fi'l-cümle münâsebet-i surî ve münâsebet-i ma'nevî ⁽⁷⁾ bar üçün kadîmdin Şeyh hazretleri bizniñ âbâ-yı kirâm ve ecdâd-ı 'izâm dın murahas bolup kilgen igen. Şol izni ⁽⁸⁾ bilen biz hem Şeyh Hâceni ez-rûy-ı mirâs ve kâbiliyyet-i şeyhlikga tecvîz kılıp idük. El-hâl ol, dünyâ-yı fânîdin ⁽⁹⁾ 'âlem-i bâkîga intikâl kılğan takrîbidin oğlı Mîr Hâceni bilâ-ma'rifet, fuzâlat ve kabiliyyet ez-rûy-ı vereset şeyh – ⁽¹⁰⁾ lıkga ruhsat kılduk.

[**Nakil/İbلاغ**] Be-şart ol-ki, müşârü'n-ileyh hem yanı çıkan mezheb ve bid'at işlerga 'amel kılmay; sipâhî, ⁽¹¹⁾ alıkçı salıkçılarga tola ihtilât kılıp ol tâyife-ni özige hâmi ve mürebbî bilmey; hemîşe dîn-i Muhammedî ve şerî'at-i Mustafavîga ⁽¹²⁾ 'amel kılıp emr ü nehyini be-câ kiltürüp özini salâh ve pârsâlık bilen tutup; hiç mahallda mezâr-ı pür-envârniñ hıdmat – ⁽¹³⁾ larıda izhâr-ı taksîr kılmay Hakk hıdmat<i>nı kemâ-hakka be-câ kiltürüp turgay.

[**Emir/Hüküm**] Bu yasunda tursa her neçük kişi ta'na ve ta'arruz ⁽¹⁴⁾ ve da'vâ-yı şirket kılmasunlar.

[**Tekit/Tehdit**] Bolmasa bu şerefge kimde bûy-ı şerâfet tola zuhûr kılsa âhir şol müşerref bolmak lâzım. Çünânçe ⁽¹⁵⁾ kavlı mütekaddimîn “Nâ-kâbil-est, her geh be-devlet ne-mî-ressed; verne zamâne der-taleb-i merd kâbil-est.” Bes bu te'kidât ve nesâyih-i kâmileni ⁽¹⁶⁾ müşârü'n-ileyhga şâmil tutup

[**Tarih**] Tavuk yılı, târîhga miñ yüz ellig beş, Rebî'ül-evvel ayınıñ beşi, Şenbe küni 'inanet-nâme pitildi.

[**Yer**] Belirtilmemiş.

[Mühür] Hâce Ya'kûb ibn Hâce Danyâl – dâred ümmîd ez-'atâ-i zü'l-Celâl-

Sonuç

Türk diplomatiğinde resmî mektup hüviyetine sahip bir iç yazışma ürünü olan inayetnamelere Timurlular döneminden itibaren rastlanmaktadır. Orta Asya ve Doğu Türkistan coğrafyasında XVI-XIX. yüzyıllar arasında Türkistan hanlıklarında yazılıp hükümleriyle uygulanan inayetnameler, özellikle Doğu Türklük alanının birincil kaynaklarında kayda geçirilmiştir. Ali Şîr Nevâî'nin *Münşeât*'ı, Bâbur Şah'ın *Bâburname*'si ve Musa Sayramî'nin *Târîh-i Hamîdî*'si gibi birincil kaynaklarda inayetnamelerin kavramsal ve olgusal varlığı takip ve tespit edilirken Türkoloji çalışmalarına kazandırılan Hive ve Yarkend hanlıklarına ait toplam altı tarihî belge sayesinde inayetnamenin müstakil bir tür olduğu, aynı zamanda soyurgal ve tarhanlık yarlıkları gibi resmî yazışma protokollerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kaynaklar aynı zamanda inayetnamelerin yazılabilmesi için öncesinde devletin üst makamlarına *arz(a)daşt/ariza* adı verilen “istek, arzu veya şikâyet” içerikli resmî mektupların sunulması gerektiğini de göstermektedir. Ayrıca üst makamdan alt makama doğru yazılan inayetnameler, genellikle irsi olup hanlık tarafından yenilenmek suretiyle muhatabın kuşaklarına da intikal etmektedir.

İnyetnameler, sefer ve savaş dönemlerinde, bazı görev tayinlerinde ve dönemin sosyal düzenine işaret eden bazı sivil meselelerin hallinde yazılmıştır. Hive, Yarkend ve Kâşgar hanlıklarına ait inayetnamelerin karşılaştırılması sonucunda yazılış amacı, içeriği ve kapsamı bakımından Türkistan hanlıkları ve dönemler arasında birtakım farklılıkların mevcut olduğu ortaya çıkmıştır.

Altın Orda, Kırım, Kazan hanlıklarına ve Türkistan hanlıklarına ait soyurgal ve tarhanlık yarlıklarında ve çeşitli bitiklerde karşılaşılan inşa metoduna ilişkin metinsel düzen inayetnamelerde de aynı biçimde görülmektedir. Türk resmî yazışma geleneği içinde önemi haiz bu inşa metodunun, inayetnamelerde sırasıyla şu şekilde yer aldığı örneklerle tespit edilmiştir: *Davet, unvan, elkap, nakil/iblağ emir / hüküm ve/veya talep, tekit / tehdit ve/veya lanet, tarih, yer ve mühür* bölümleri.

Dil ve tarih araştırmaları için yararlı olduğu kadar sunulduğu kişi, aile/kabile adları ve yer adları bakımından da dönemi ve coğrafyası için önemli

kaynaklar arasında yer alan inayetnameler; idari, askerî, mali, iktisadi ve hukuki alanlarda da zengin bir malzeme ihtiva etmektedirler. Dolayısıyla bu tür resmî belgelerin ortaya çıkarılması hem Türk diplomatiğinin tarihsel seyrini daha iyi anlamamızı sağlayacak hem de Türkistan hanlıkları üzerine yapılacak çalışmaları daha ileri bir aşamaya taşıyacaktır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Makalede *Münşeat* dışındaki diğer eserlerden alınan cümlelerin Doğu Türkçesinden (Çağatayca) Türkiye Türkçesine aktarımı tarafımızdan yapılmıştır.
- 2 *Hace Yakub'un İnyetnamesi*'nin transkripsiyonlu metni ve filolojik incelemesi için bk. Bakırcı 59-67, 123-128. Söz konusu metni dergiye uygun biçimde latinize ederken şu yol izlenmiştir: Alıntılardaki uzun ünlüler için “düzeltme işaret” (^), Doğu Türkçesine mahsus genizsil n sesi için (ŋ), Arapça ayın sesi için ('), birleşik kelimeler için (–) işareti, kelime tamiri için köşeli ayraç < > kullanılmıştır. Belgede şeklen alt alta istif edilen satırlar, metinde bağlamsal olarak değerlendirilip anlam bütünlüğü gözetilerek paragraflar hâlinde düzenlenmiştir. Ayrıca belgedeki satırlar, diplomatika açısından Tanrı'nın adının anılmasıyla başlayan *davet* (invocatio) bölümünden itibaren numaralandırılırken Arap rakamları sisteminden yararlanılmış ve bunlar üst simge içinde yaylı ayraçlarla belirtilmiştir.
- 3 Belgenin tıpkıbasımı şu çalışmadan alınmıştır: Bakırcı 123.

Kısaltmalar

- bk. bakınız.
Hin. Hive Hanlığı'na ait inayetname.
Nu. Numara.
vr. varak.
YHin. Yarkend Hanlığı'na ait inayetname.

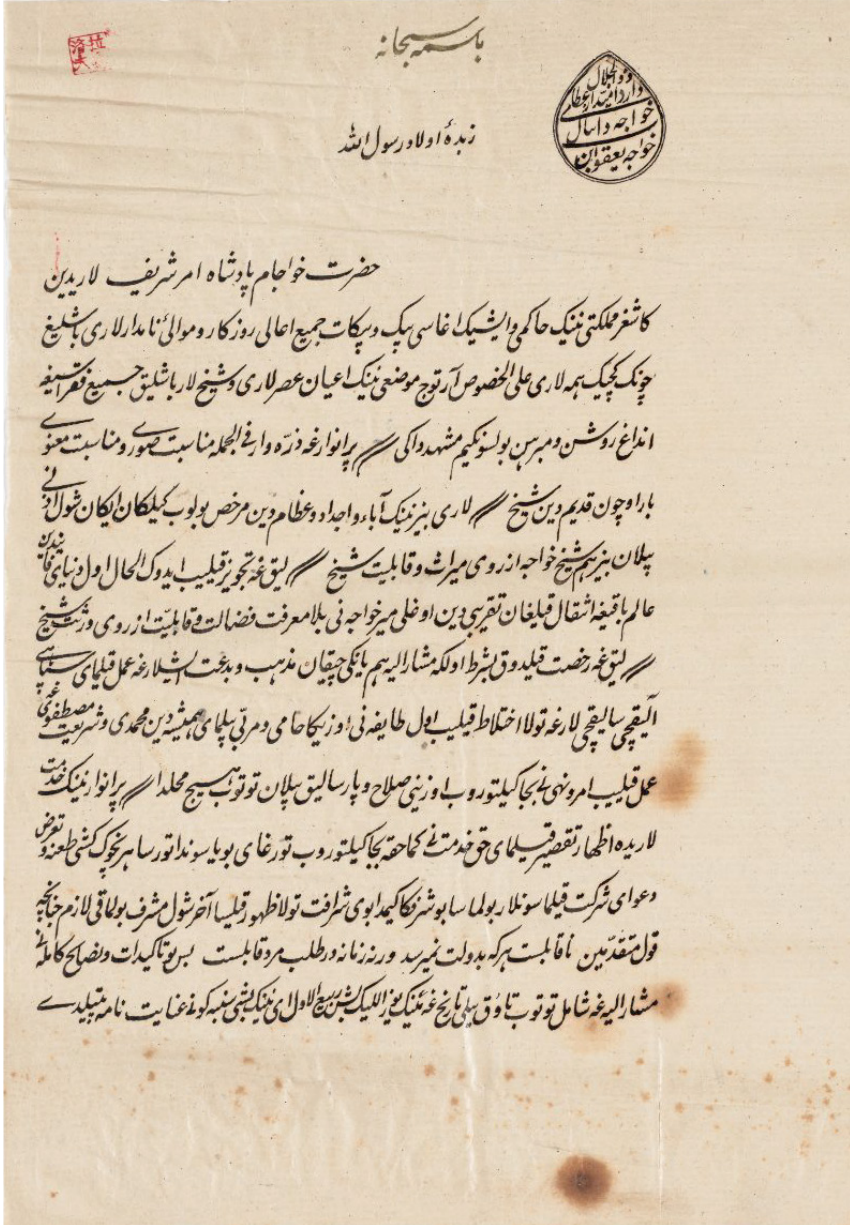
Kaynaklar

- Abık, Ayşehan Deniz. “Ali Şir Nevâî'nin Münşeatı'nda 'Arza-Daşt' Terimi ve Birkaç Örnek.” *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu (25-27 Nisan 2007) Bildiriler 1*, 2007, ss. 33-46.
- Akgül, Semra. *Bâbürnâme'nin Haydarâbâd Nüshasının Transkripsiyonu ve Söz Dizimi İncelemesi*. İstanbul Üniversitesi, 2020.

- Ali Şir Nevâyî, Kitâb-ı Münşeat.* haz. Vahit Türk, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2020.
- Asqarova, Jannatkhon. *Türkistan Hanlıkları Yazışmalarının Dil ve Üslup İncelemesi.* Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2015.
- Bakırcı, Fatih. *Yarlık ve İnyetnameler: Harvard Üniversitesindeki Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne Ait Belgeler.* Ötüken Neşriyat, 2023.
- Barutçu Özönder, Fatma Sema. "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat." *Türkler*, 4. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 481-201.
- Bregel, Yuri. *Documents from the Khanate of Khiva, 17th-19th centuries.* Bloomington, 2007.
- Busse, Heribert. "Persische Diplomatie im Überblick: Ergebnisse und Probleme." *Der Islam*, no. 37, 1961, ss. 202-245.
- Busse, Heribert. *Pejûheşi der-teşkîlât-i divân-i İslâmî, ber-mebnâ-yi esnâd-i dovrân-i Ak Koyunlu u Kara Koyunlu u Safevî,* Farsça terc. Gulâm-Rizâ Verehrâm, 1367/1988.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* Aydın Kitabevi Yayınları, 18. Baskı, 2001.
- Doğan, Serhat. *Kaşgar Hanı Yakub Bey ve Kaşgar (1863-1877).* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Fekete, Lajos. *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn.* Königliche Ungarische Universitätsdruckerei, 1926.
- Fekete, Lajos. "Die Frage der Formel Sözümlü." *Acta Orientalia*, no. VII, 1957, ss. 1-20.
- Fekete, Lajos. *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente.* Akadémiai Kiadó, 1977.
- Fragner, Bert. "Farmân." *Encyclopaedia Iranica*, 1999, 9. cilt, ss. 282-295.
- Gerçek, Şenel. *Muhammed Rızâ Âgehî'nin Firdevsül-İkbâl'i (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük).* Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2011.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *Osmanlı Paleografya ve Diplomatie İlmi.* Enderun Kitabevi, 2. Baskı, 1992.
- Gültekin, Hasan. *Türk Edebiyatında İnşa.* Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2015.
- Herrmann, Gottfried, ve Gerhard Doerfer. "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğalâyiriden Şayh Oveys." *CAJ*, vol. 19, no. 1/2, 1972, ss. 1-84.
- Herrmann, Gottfried, ve Gerhard Doerfer. "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325." *ZDMG*, vol. 125, no. 2, 1975, ss. 317-346.
- Herrmann, Gottfried. "Ein Erlass von Qara Yusof Zugensten des Ordens von Ardabil." *AMI, NF*, no. 9, 1976, ss. 225-242.

- Herrmann, Gottfried. “Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren.” *L'Iran face à la domination Mongole*. ed. D. Aigle. 1997, ss. 321-331.
- Kütükoğlu, S. Mübahat. “Diplomatik.” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 9. cilt, ss. 364-366.
- Kütükoğlu, S. Mübahat, “Elkâb.” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 11. cilt, ss. 51-54.
- Kütükoğlu, S. Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. Kubbealtı Neşriyatı, 1998.
- Nüzhet, Mehmet. *Mugni'l-Küttâb*. 1321.
- Özyetgin, Melek. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Polat, Abduraop. *Musâ Sayrâmî Târih-i Hamîdî İnceleme-Metin-Dizin*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.
- Reychman, Jan, ve Ananiasz Zajaczkowski. *The Handbook of The Ottoman-Turkish Diplomatics*. (Revides and expanded traslation by A. S. Ehrenkreutz), Mouton, 1968.
- Steingass, Ferdinand. *Persian-English Dictionary*. 1930.
- Yamada, Nobuo. *Sammlung uigurischer Kontrakte*. I-III. (Hrsg. von Juten ODA, Peter Zieme, Hiroshi Umera und Takao Moriyasu), Osaka, 1993.

Ek 1. Hacı Yakub'un İnanetnamesi (1155/1742)³

Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi MS Turk 70 Document 6 (seq. 10).